

Rob Gerritsen

Titels, motto's en citaten in Sandro Veronesi's *In de ban van mijn vader* en *Zeldzame aarden*

*Rob Gerritsen (1944) studeerde Engels, maar vatte al liefde voor het Italiaans op tijdens een jaar dat hij in de VS studeerde. Hij werkte meer dan dertig jaar als docent Engels aan de Hogeschool van Amsterdam en haar voorgangers. Toen hij daar wegens overbezetting zijn baan dreigde te verliezen, besloot hij zich om te scholen en volgde hij de opleiding tolk / vertaler Italiaans aan de Universiteit van Utrecht. In 2001 vertaalde hij zijn eerste roman van Sandro Veronesi, La forza del passato (In de ban van mijn vader). Verder vertaalde hij werk van Alessandro Piperno, Umberto Eco, Gianrico Carofiglio, Domenico Starnone en Giovanni Chiara. Intussen heeft hij 9 romans van Veronesi vertaald, waaronder de bestseller Kalme chaos, en is deze schrijver niet meer uit het Nederlandse literaire landschap weg te denken. In 2016 werd Zeldzame aarden bekroond met de Europese Literatuurprijs. Dit stuk verscheen oorspronkelijk op de website van Athenaeum Boekhandel.*

# Titels, motto's en citaten in Sandro Veronesi's *In de ban van mijn vader* en *Zeldzame aarden*

Ik wil deze gelegenheid gebruiken om aandacht besteden aan een essentieel detail van het werk van een vertaler van literaire fictie, te weten het vertalen van de titel en eventuele motto's en citaten. Als voorbeeldmateriaal gebruik ik twee romans van de Italiaanse schrijver Sandro Veronesi, en wel zijn eerste door mij vertaalde roman *In de ban van mijn vader* en de meest recente, *Zeldzame aarden*, het vervolg op de roman *Kalme chaos*.

## Waarom de vertaler de titel verwierp

Bij het vertalen van de eerste roman werd mij duidelijk dat het kiezen van een titel geen exclusieve taak van de vertaler was. De vertaler mag met een voorstel komen maar uiteindelijk beslist de redacteur in samenspraak met de afdeling marketing. Ook de schrijver wordt niet geraadpleegd. Het zou dus kunnen voorkomen dat er voor een titel wordt gekozen waar de schrijver niet achter kan staan maar die marketingtechnisch goed ligt.

Bij het vertalen (aanpassen, kiezen) van een titel kun je verschillende kanten op:

1. De titel kan letterlijk worden vertaald zonder enig verlies.
2. De titel moet enigszins worden aangepast maar blijft toch dicht bij het origineel.
3. Er wordt om wat voor reden dan ook gekozen voor een totaal andere titel.

De roman *La forza del passato* van Veronesi heeft in Europa de volgende titels gekregen:

*The force of the Past / La force du passé / Sein anderes Leben / In de ban van mijn vader*

Zelf had ik *De kracht van het verleden* voorgesteld omdat ik het een mooie titel vond die de lading dekte en omdat deze zin bovendien in het boek voorkomt als een citaat van Pasolini. De Franse en Engelse uitgevers waren het kennelijk met mij eens. De Duitse en Nederlandse uitgevers dachten er anders over. De Nederlandse titel doet me sterk denken aan een combinatie van *De eeuw van mijn vader* en *In de ban van de ring*. Verscheidene recensenten vroegen zich af waarom zo'n prachtige, voor de hand liggende, letterlijke vertaling door de vertaler was verworpen. De vertaler heeft het gedaan!

## Aardmetalen

Veronesi's nieuwste roman *Terre rare* heeft de volgende titels gekregen:

*Rare earths / Terres rares / Fluchtwege / Zeldzame aarden*

Als je het boek niet hebt gelezen zou je kunnen denken aan vertalingen zoals 'Vreemde streken', 'Bijzondere landen', 'Zeldzame gebieden', 'Aparte gronden' et cetera. Al lezende kom je er echter achter dat we hier te maken hebben met 'zeldzame aardmetalen' of 'zeldzame aardmineralen'. Dat zijn zeventien zware scheikundige elementen. De eigenschappen van deze elementen zijn, in figuurlijke zin, nauw verweven met het thema van het boek. De dochter van de hoofdfiguur vertelt haar vader over haar spreekbeurt over dit onderwerp:

'Ik heb tegen de lerares gezegd dat ik geïnteresseerd was in zeldzame aarden omdat het winnen ervan de vernietiging met zich meebrengt van de mineralen waarin ze verpakt zitten. Er bestaat een monaziet kristal, dat op zich niet zeldzaam is maar dat een zeldzame aarde bevat die dysprosium heet. In het Grieks, heb ik gezegd, betekent monaziet "solitair zijn" en dysprosium "moeilijk te bereiken" (iets wat zij ons overigens niet heeft verteld, en wat ook niet in het boek staat, maar wat ik op Wikipedia heb gevonden). Daarom, zei ik, begin je met iets wat "solitair" is, wat op zich vrij gewoon is, om iets te verkrijgen dat zeldzaam en "moeilijk te bereiken" is. Goed, om het zeldzame te verkrijgen moet het solitaire vernietigd worden, aangezien het procedé van het winnen van zeldzame aarden de vernietiging met zich meebrengt van alle andere componenten middels zuren of andere zeer agressieve stoffen. Dus wanneer je zover bent dat je wat moeilijk te bereiken is in handen hebt, bestaat het solitaire niet meer. En dit, heb ik gezegd, is min of meer hetzelfde als wat mensen overkomt wanneer ze iets ervaren dat hun leven uniek maakt, zoals liefde, of kunst, of een therapie, of, zo stel ik me voor, geloof. Daarom ben ik geïnteresseerd in zeldzame aarden, heb ik tegen haar gezegd: omdat ze me leren dat ik, als ik ergens bij wil komen dat moeilijk te bereiken is, het solitaire waarin het verpakt is moet vernietigen.'

De Engelse, Franse en Nederlandse vertaling kiezen voor een min of meer letterlijke vertaling die in eerste instantie vreemd aandoet maar duidelijk wordt wanneer je halverwege het boek bent. In Duitsland heeft de commercie gewonnen. De titel is eenvoudig, spreekt wellicht aan maar doet geen recht aan wat de schrijver met het origineel heeft bedoeld.

## Vertaalde motto's vertalen

Titel en cover zijn zaken die het publiek moeten trekken en waar de uitgeverij duidelijk een vinger in de pap wil hebben, of zelfs een hele hand.

Het vertalen en interpreteren van motto's daarentegen wordt aan de vertaler overgelaten. Gewoonlijk heeft een roman één motto. Meestal begint een boek ermee. Het bijzondere van *Zeldzame aarden* is dat ieder hoofdstuk een eigen motto meekrijgt (33!). Ze kunnen worden beschouwd als een samenballing van het thema van ieder hoofdstuk, en zijn dus meer dan een verzameling behartigenswaardige uitspraken.

Alle motto's die Veronesi gebruikt zijn gesteld in het Italiaans (behalve twee in het Latijn). Van het Italiaanse lezerspubliek kan niet worden verwacht dat ze citaten in andere talen kunnen begrijpen. Alles wordt altijd voor hen vertaald. Het is belangrijk om, zo mogelijk, het origineel te raadplegen omdat een vertaling van een vertaling vaak leidt tot fouten. Kan vervolgens het origineel gehandhaafd blijven of moet er een Nederlandse vertaling komen? Dat verschilt per taal.

### Het Spaanse motto

Het eerste motto komt oorspronkelijk uit het Spaans en is van Javier Marías. Van Nederlandse lezers kan niet verwacht worden dat ze het Spaans machtig zijn. Een vertaling is dus vereist.

**El mundo depende de sus relatores y también de los que oyen el cuento y lo condicionan a veces.**

Italiaanse vertaling: Il mondo dipende dai suoi relatori e anche da quelli che ascoltano il racconto e a volte lo condizionano.

De wereld is afhankelijk van degenen die erover vertellen en ook van hen die het verhaal horen en het soms naar hun hand zetten. (pagina 7 in de Nederlandse vertaling)

'Relatores' zijn verslaggevers, degenen die verslag doen. Achteraf zou ik nu kiezen voor 'degenen die er verslag van doen'. Het woord 'relatores' is namelijk vrij zakelijk en koel. Het werkwoord 'condicionan' is nogal sterk. 'Conditioneren' heeft in het Nederlands een andere betekenis en kon ik dus niet gebruiken. 'Beïnvloeden' is te zwak, 'manipuleren' is te sterk maar komt in de buurt. Mijn vertaling zit er tussenin (het naar hun hand zetten).

## Shakespeare. Vertalen of niet?

Met citaten uit het Engels ligt het iets genuanceerder. Ik ga ervan uit dat het Nederlandse lezerspubliek van Veronesi in staat is om niet al te moeilijke Engelse teksten te begrijpen. De citaten zijn soms zo compact en mooi geformuleerd dat ik het jammer vind om eraan te morrelen met een vertaling.

**I made the wrong mistakes** (Thelonus Monk, pagina 68)

Italiaanse vertaling: Ho fatto gli sbagli sbagliati.

Het Engels is zo eenvoudig dat ik heb besloten het origineel te handhaven. De Nederlandse vertaling zou waarschijnlijk luiden 'Ik heb de verkeerde fouten gemaakt', een zin die ritmisch veel zwakker is dan het origineel. Overigens is ook de opeenvolging 'sbagli sbagliati' in het Italiaans niet zo fraai.

Een lastiger voorbeeld:

**Grief boundeth where it falls, Not with the empty hollowness, but weight.** (William Shakespeare, pagina 87)

It.: L'afflizione rimbalza, quando cade, non, come la palla, in virtù del suo vuoto, ma in forza del suo peso.

Het eerste wat opvalt is dat het originele citaat bestaat uit twaalf woorden, en de Italiaanse vertaling uit negentien. De compacte poëzie heeft plaats gemaakt voor uitleg. Er zijn dingen toegevoegd die in het origineel niet voorkomen (bijvoorbeeld 'non, come la palla', 'stuitert niet als een bal').

Ik heb van het citaat twee bestaande Nederlandse vertalingen opgezocht: een oude, ooit veel gebruikte van L.A.J. Burgersdijk uit 1885 en een meer recente van Jan Jonk uit 1999.

Burgersdijk: Droefheid vall' zij springt weer op, Maar niet door holheid, neen, door haar gewicht.

Jonk: Droefheid springt op waar het valt, niet door haar hol zijn, maar door haar gewicht.

Gerritsen: Waar droefheid valt, daar kaatst ze terug, niet door haar holle leegheid maar haar zwaarte.

Shakespeares letterlijke woorden zijn niet zo moeilijk – hoogstens is zijn boodschap dat. En ik geef de voorkeur aan enigszins moeilijk Engels boven ontoegankelijk Nederlands. Daarom heb ik besloten te kiezen voor het origineel. Mochten een paar

lezers de portée van het citaat niet helemaal kunnen duiden vanwege het woord 'boundeth', dan zijn er altijd nog woordenboeken.

## Mystiek vertalen

Het volgende motto is afkomstig van de zestiende-eeuwse Spaanse mysticus Juan de la Cruz ofwel Sint-Jan van het Kruis, uit de *Berg der Volmaaktheid*.

Para venir a lo que non sabes, has de ir por donde no sabes.

It.: Per giungere a ciò che non sai, devi passare per dove non sai.

Ned., vertaler onbekend: Om te geraken tot wat ge niet weet, moet ge gaan langs de weg van het niet-weten. (vertaler onbekend, pagina 365)

Ik had hier zelf een wat modernere vertaling kunnen geven (iets als 'Om te weten te komen wat je niet weet, moet je de weg nemen die je niet kent') maar het enigszins archaische taalgebruik leek me wel passen bij een oude mysticus.

## Het Latijn? Onvertaald laten

Ten slotte nog een paar woorden over de twee Latijnse citaten. Natuurlijk heeft het Italiaans een grotere verwantschap met het Latijn dan Nederlands en de meeste Italianen hebben nog wel een beetje Latijn geleerd op de middelbare school maar eigenlijk kun je wel stellen dat Latijn zowel voor hen als voor Nederlanders een vreemde taal is, zo vreemd dat je hem niet kunt begrijpen als je er geen gedegen studie van hebt gemaakt. Veronesi heeft besloten het zijn landgenoten niet makkelijker te maken door de citaten te vertalen, en ik heb als vertaler dezelfde positie ingenomen. Als Veronesi een Frans citaat in het origineel zou laten staan, zou ik hem daar ook in volgen.

Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem (Willem van Ockham, pagina 50)

De lezer die onbekend is met Latijn zal hier een zoektocht moeten ondernemen. Dat is de wil van de auteur en wie ben ik om hem te corrigeren.

Post coitum omne animal triste, sive gallus et mulier. (auteur onbekend, pagina 193)

Het eerste gedeelte van dit citaat is zo bekend dat de meeste lezers er geen moeite mee zullen hebben. Voor het tweede gedeelte geldt hetzelfde als voor het citaat van Ockham.

Dit zijn maar enkele van de 33 citaten uit *Zeldzame aarden*, maar het moge duidelijk zijn dat ze niet ondoordacht vertaald zijn (of onvertaald). Het zijn essentiële details – en de vertaling daarvan dus ook.